

Elvira Abas qızı Babayeva²
İNGİLİS DİLİ QRAMMATİKALARI TARİXİNDƏ
PREKRIPTİV YANAŞMALAR

Dilçilik tarixinə nəzər salarkən ingilis dilinin eramızdan əvvəl V əsrdə yarandığını görsək də, bu dilin ilk qrammatikalarının qələmə alınması XVI əsrə təsadüf edir. Həmin dövrdən bu günə qədər ayrı-ayrı qrammatiklər tərəfindən ingilis dili qrammatikasına dair bir çox yanasmalar və müvafiq qrammatikalar təqdim olunmuşdur. Bu qrammatikalar arasında preskriptiv qrammatikalar özündən əvvəlki qrammatika ənənəsini davam etdirməsi, üstünlük, XVI-XVII əsrlərdə ərsayə gələn latın modelli deskriptiv qrammatikalarda buraxılan müəyyən səhvləri geridə qoyaraq qrammatikani həm morfoloji, həm də sintaktik baxımdan daha da irəli aparması baxımından olduqca əhəmiyyətli dir.

XVIII əsr ingilis dili qrammatikaları təsadüfən preskriptiv olaraq qruplaşdırılmayıb. Bunun başlıca səbəbi bu dövrdə ərsayə gələn qrammatikaların əvvəlki latın modelli ingilis qrammatikalarından yaranma motivinə görə fərqlənəsidir. Preskriptiv qrammatikaları yaradarkən əsas məqsəd dil daşıyıcılarına ingilis dilini ən düzgün şəkildə öyrətmək olmuşdur [9, s.4]. Məhz buna görə də sözügedən dövrün qrammatikalarını araşdırarkən onların hər birinin ingilis dilində müəyyən dildaxili qanunauyğunluqları aşkarladıklarını və hər qrammatika müəlliminin bunları müəyyən qaydalar silsiləsi şəklində öz əsərində şərh etdiyini görürük. Onu da qeyd edək ki, bu qrammatikalarda ingilis dili ilə bağlı "düzgün qaydalar" yer aldığı kimi, dilin istifadəsində "yanlış" hesab edilən məqamlar da öz əksini tapmışdır. Odur ki, preskriptiv qrammatikaların müəllifləri öz qrammatika kitablarında dildən düzgün istifadə qaydalarını vurğulayarkən, bu zaman buraxılan səhvləri də qeyd edir və dildən "yanlış" istifadələri də qadağan edirlər. XVIII əsrin preskriptiv qrammatikalarında yer alan bu cür qəti yanasmaların arxasında latın modelli ingilis qrammatikalarının mövcudluğu dayanırdı. Çünki bu qrammatikaların istər adı, istər yazıldığı dil, istərsə də içində əks etdirdiyi qaydalar bariz bir şəkildə latın dilinin təsiri təbəssüm etdirirdi [10, s.759]. Məsələ burasında idi ki, əslində ingilis dilini əks etdirməyən, latın dilinə əsasən tərtib olunmuş bu qrammatikalar həmin dövrün insanları tərəfindən standart və daha zərif bir ingilis dilinin qaydaları kimi başa düşülürdü.

XVIII əsr preskriptiv qrammatikaları dilin qrammatikadan ayrı mövcudluğuna inanır və buna görə də lazımı qrammatikaları yaratmağı öz işləri hesab edirdilər.

Preskriptiv qrammatikanın ilk nümayəndələrindən Robert Lous *İngilis dili qrammatikasına qısa giriş (A Short Introduction to English Grammar)* (1762) əsərinə görə aid olduğu ənənənin simvolu hesab olunur. Bu əsərin qələmə alınmasının başlıca səbəbi onun yazıldığı dövrdə predaqoji tələbləri ödəyə biləcək səmərəli qrammatika kitablarının yoxluğu idi. Bu qrammatika ingilis dilinin ilk dəfə olaraq başqa dilin təsiri ilə deyil, öz dildaxili qanunauyğunluqlarına əsasən kodlaşdırıldığı üçün ingilis qrammatikasının təşəkkülü tarixində olduqca əhəmiyyətli yer tutur. R.Lous öz qrammatikasını yazanda London yepiskopu idi və buna görə ingilis dili qrammatikası ilə bağlı hazırladığı və sistemləşdirdiyi qaydaları əks etdirən qrammatikasını başlanğıcda məhz oğlu üçün hazırlasa da, çap olduğu andan etibarən elmi fəaliyyətlə məşğul olan hər bir kəs üçün olduqca maraqlı bir vəsait kimi qəbul olundu və zamanla hamıdan bu qrammatikaya ciddi şəkildə riayət etməsi tələb olundu.

Robert Lousun ingilis qrammatikasına verdiyi töhfələr bunlardır [Bax: 4.]:

- Əsas məqsəd kimi ingilis dili ilə bağlı qrammatik qaydaları minimuma endirmişdir. Bunun üçün isə dildən düzgün istifadə ilə bağlı standartlar hazırlamış, qrammatikani nizamlı bir şəkildə kodlaşdırmış və sistemləşdirmişdir.
- Qrammatikanın başlıca prinsiplərinin, o cümlədən sintaksis bölməsində cümlənin baş üzvləri (R.Lousa görə bunlar mübtəda, xəbər və tamamlıq idi.) və köməkçi vasitələrlə bağlı qaydaların hazırlanmasına xüsusi olaraq diqqət yetirmişdir.
- İsmi iki, əvəzliyin üç halını qeyd etmiş, *viyətlik hal (possessive case)* anlayışını termin kimi öz qrammatikasına daxil etmişdir.
- İlk dəfə olaraq *frazza (phrase)* sözü sintaktik termin kimi qrammatikaya daxil edilmişdir.
- Qrammatikaya aid olmadığını hesab edərək müəyyən qaydaları və ifadələri xaric etmişdir.

Qeyd edək ki, Robert Lousun ingilis dili qrammatikası ilə bağlı bu cür görüşləri yalnız yuxarıda adı çəkilən qrammatik əsərdə deyil, onun bir sıra şəxsi yazışmalarında, memuarlarında və hətta vəsiyyətnaməsində öz əksini tapmışdır. Lakin R.Lousun qrammatikası bir çox preskriptiv yönü qrammatikaların mənəbəyi hesab edilir.

Preskriptiv qrammatikalar arasında özünəməxsus yeri olan bir digər əsərin müəllifi Lindley Murreydir. Yazıldığı dövrün ən çox istifadə olunan qrammatikalardan birini təqdim edən L.Murrey *İngilis dili qrammatikası (English Grammar)* (1795) kitabında ingilis dilinin qədim yunan və latın dillərindən fərqli olduğunu iddia etmişdir. Preskriptiv xarakterinə görə bəzi dilçilər tərəfindən "maraqlı" araşdırma mövzusu olaraq qəbul edilmişə də, dövrünün ən çox istifadə edilən qrammatikası kimi L.Murreyin işinin araşdırılması ortaya çox maraqlı nəticələr qoyur [11, s.739]. Məsələn, bu qrammatikaya göz gəzdirdikdə L.Murreyin qrammatikada yer alan bir çox mübahisəli məqamları bu şəkildə təqdim etməkdən yayınmışına şahid oluruq. Qrammatikanın dili sübut edir ki, onun müəllifi bu kitabı dili öyrənmək istəyənlər üçün sadə bir məktəb dərsliyi kimi qələmə almışdır. L.Murrey hesab edir ki, qrammatikanın tərtibində özündən əvvəlki qrammatikaları sistemə salaraq ümumi təqdim etməkdənsə, daha mühüm və düzgün hesab etdiyi qrammatik məsələləri seçmək və bəzən də əlavə düzəlişlər etmək daha səmərəli olacaqdır. Bu qrammatikanın əsas müddəaları ingilis dilinin mahiyyəti ilə bağlı arqumentlərə, dilin kommunikativ funksiyasının təhlilinə əsaslanır.

XIX əsrdə ən məşhur hesab edilən və nüxsəsi ən çox çıxarılan qrammatikanın müəllifi L.Murrey özündən əvvəlki ingilis qrammatikalarına aşağıdakıları əlavə etmişdir [Bax: 6.]:

- İsmi hal kateqoriyasının üç halı əhatə etdiyi qeyd olunmuşdur.
- Frazanın müxtəlif növləri fərqləndirilmişdir.
- Frazaya yaradan sözlər arasında sintaktik əlaqələr təsvir olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı L.Murrey qrammatikasında sələflərində də olduğu kimi orfoqrafiyaya dair fikirlər də öz əksini tapmışdır. Lakin burada yer alan fikirlər qrammatikanın yazıldığı dövrdə istifadə olunan dilin real orfoqrafiyası deyil, ənənəvi qaydaları əhatə etdiyi üçün, L.Murreyin orfoqrafiya ilə bağlı gördüyü işlər özünü doğrultmamışdır.

L.Murreyin bir çox qrammatik fikirləri həm öz dövründə, həm də ondan sonrakı dövrlərdə yazmış qrammatiklərin çoxsaylı tənqidinə məruz qalmışdır. Çox təəssüf ki, bunun əsas səbəbinin L.Murreyin qrammatikasına olan tələbatın digər qrammatiklərin kitabları ilə müqayisədə daha çox olması zaman-zaman həqiqəti əks etdirməyən qərəzli tənqidlərin yaranmasına da yol açmışdır.

Çarlz P.Meyson tərəfindən hazırlanan növbəti *İngilis dilinin qrammatikası (English Grammar)* (1858) sintaksislə bağlı bir sıra yeni elmi konsepsiyaları ilk dəfə təqdim etdiyi üçün ingilis dili qrammatikası tarixində ən əhəmiyyətli preskriptiv qrammatika nümunəsi hesab olunur. Öz qrammatik yanasmasını qələmə aldığı kitabın dəfələri yeni nəşrlərini təqdim edən Çarlz P.Meyson burada qrammatika ilə yanaşı müəyyən məqamlarda leksikologiyaya da yer ayırmışdır [11, s.741].

Çarlz P.Meysonun İngilis dilinin qrammatikasına dair dövrünə görə qismən fərqlənən, özünəməxsus fikirləri bunlardır [Bax: 5.]:

- İngilis dilini təşkil edən sözlər 8 nitq hissəsində cəmləşir: isim (noun), sifət (adjective), əvəzlik (pronoun), feil (verb), zərif (adverb), sözlünü (preposition), bağlayıcı (conjunction), nida (interjection).
- İsmilr ümumi və xüsusi olur və onların üç variasiyası (Çarlz P.Meyson ismin qrammatik kateqoriyalarını bu cür adlandırmışdır.) mümkündür: cins, kəmiyyət və hal.
- İsmi üç hal vardır: adlıq (the nominative case), viyətlik (the possessive case) və obyekt hali (the objective case).
- Artıqlı və müasir ingilis dilində əvəzlik kimi qəbul edilən bir sıra leksik vahidlər (Mas., this, these, that, those, what, whether, other, my, thy, self və s.) sifət kimi də şərh edilmişdir.
- Sintaktik əlaqələr tamamlıq, təyin və zərfliyə əsasən qruplaşdırılmışdır.

Ç.P.Meyson qrammatikasını gözdən keçirərkən, sintaksisə, o cümlədən cümlə, cümlə üzvləri, cümlənin növləri, təbəsis və tabeli mürəkkəb cümlələrlə bağlı olduqca müfəssəl, habelə durğu işarələri ilə bağlı da müəyyən qaydaların təqdim olunduğunu görürük.

Çarlz P.Meysonun qrammatikasını müasir ingilis dili qrammatikası ilə müqayisə etdikdə bir çox uyğunsuzluqlarla da qarşılaşırıq. Bununla belə, bu əsəri gözdən keçirərkən onun öz dövrünün və aid olduğu ənənənin ən mötəbər qrammatika vəsaitlərindən biri olması faktının təsadüf olmasına da əmin oluruq.

Dövrünün görkəmli elm xadimi olan Aleksandr Beyn özünü həm də dilçilik sahəsində sınımışdır. O, yaşadığı dövrdə Aberdində (Böyük Britaniyada, Şotlandiyada şəhər) qrammatikaya lazımlıca diqqət yetirilmədiyini düşünərək *Ali İngilis dili Qrammatikası (Higher English Grammar)* (1863) və *İngilis dili qrammatikası (An English Grammar)* (1866) kitablarını yazmış və beləcə ingilis dili qrammatikası tarixində öz yerini almışdır. Beləliklə, ümumilikdə təhsil standartlarını yüksəltməyi hədəfləyən Aleksandr Beyn ingilis dili qrammatikasının tədrisinə də nail olubmuşdu.

A.Beyn qrammatikasının ingilis dili qrammatikasında yer alan dövrünə görə yeni fikirlər bunlar idi [Bax: 1.]:

- Cümlə sözlərin məntiqi şəkildə birləşməsidir və bitmiş bir fikri ifadə edir.
- Cümlənin iki baş üzvü vardır: mübtəda və xəbər.
- Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri vardır.
- Təbəsisiz və tabelilik əlaqəsi cümlənin elementləridir.
- Sintaktik əlaqələrin cümlə üzvlərinə görə növləri vardır.
- Cümlə üzvlərinin əlavəsi təyin və zərfliyə kimi qruplaşır.
- Tamamlığın mənaca üç növü vardır: vasitəli, vasitəsiz və sözlünü.
- Mübtəda və tamamlıq trixotomik olaraq fərqlənərək sadə, mürəkkəb və tərkibi ola bilər.
- Sintaksislə bağlı bir sıra yeni konsepsiyalar və terminlər təqdim olunmuşdur.

A.Beynin qrammatik yanasmasında morfolojiya ilə yanaşı sintaksisin də əhatəli şəkildə təsvirinə yer ayırdığı, həm də qrammatikaya dair fikirlərinin müəyyən qədər ingilis dilinin əsl qrammatik xüsusiyyətlərini əks etdirməsi baxımdan ingilis dili qrammatikasının təşəkkülündə çox əhəmiyyətli payı vardır.

Preskriptiv ingilis dili qrammatikləri arasında özünəməxsus yeri olan Cozef Pristlinin 1761-ci ildə tərtib etdiyi *İngilis dili Qrammatikasının Əsasları*ndan (*The Rudiments of English Grammar*) uzun müddət dərslük kimi istifadə olunması, onun ingilis dili qrammatikanın tarixinə dair tədqiqat işlərində yer almasını şərtləndirir. Ümumiyyətlə, Cozef Pristlinin əsəri XVIII əsrin ən əhəmiyyətli qrammatikalarından hesab olunur. Cozef Pristlinin memuarlarında qeyd edilir ki, o, bu qrammatikani məhz öz məktəbində istifadə olunması üçün yazmış, buna görə də əvvəlki qrammatikalarda yer alan başqa dillərə müxsus texniki terminlərdən istifadədən qaçınmağa çalışmışdır. Əslində XVIII, XIX əsr qrammatika müəlliflərinin əsas hədəfi səmərəli bir didaktik vəsait hazırlamaq idi. Ona görə də sual-

²AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu/ elvira.a.babayeva@gmail.com

cavab şəklində, nümunə və çalışmalarla tərtib olunan bu qrammatikalar arasında yer alan C.Pristlinin kitabı təmənilə mövcud tələbatə uyğun bir vəsait idi. Bu qrammatikanın bir digər maraqlı tərəfi də ingilis dili qrammatikaları tarixinə preskriptiv qrammatika nümunəsi kimi düşsə də, zaman-zaman müəyyən deskriptiv fikirləri də əks etdirməsidir. C.Pristli qrammatikasında aşağıdakı məsələlərin şərhinə xüsusi olaraq diqqət yetirilmişdir [Bax: 7]:

- Kitab qrammatika başlığı altında təqdim olunsada, ingilis dilinin fonetikasına da yer verilmişdir.
- İngilis dilində yer alan sözlər səkkiz nitq hissəsində cəmləşir: isim, sifət, əvəzlilik, feil, zərf, sözlönü, bağlayıcı və nida.
- İsimlərə aid bütün qrammatik kateqoriyalara yer verilmişdir (kəmiyyət kateqoriyası – *tək və cəm* isimlər; hal kateqoriyası – *adlıq və yiyəlik* hal; cins kateqoriyası – *kəşi və qadın* cinsi.).
- Sifətin üç müqayisə dərəcəsi göstərilmişdir. Burada yer alan qanunauyğunluqlar müasir ingilis dili ilə çox uyğunlaşır.
- Şəxs, yiyəlik, nisbi və işarə əvəzlilikləri fərqləndirilmişdir.
- Feillərin şərhində müasir qrammatika ilə müqayisədə bir çox fərqlərlə qarşılaşırıq. Məsələn, zaman kateqoriyasının izahında istifadə olunan termlər bu qrammatikamı nəinki müasir, hətta öz dövrünün qrammatikalarından da fərqləndirir.
- Artıqlıq və köməkçi feillər nitq hissələrindən sonra ayrıca təqdim edilmişdir.
- Sintaksis, o cümlədən söz sırası və sözlər arası münasibətlərlə (Sintaktik əlaqələr nəzərdə tutulmuşdur.) bağlı bir sıra qrammatik qaydalar və qanunauyğunluqlar göstərilmişdir.

Cozef Pristli qrammatikasının olduqca əhəmiyyətli olması dildən ümumi şəkildə istifadə ilə bağlı doktrinanı təqdim etməsi ilə əlaqədardır. İngilis dilini latın dilinin təsirindən xilas etmək və vəsait kimi istifadəyə yararlı olacaq bir qrammatika hazırlamaq istəyən Cozef Pristlinin yanaşmaları bu gün də dilçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Ümumi dilçilik prizmasından baxdıqda, hər nə qədər deskriptiv və preskriptiv yanaşmaların bir-birini tamamladığını və birlikdə mövcudluğunun dilin ən düzgün qrammatikasını təqdim etmək üçün vacibliyini görsək də, yuxarıda adını qeyd etdiyimiz ənənə və onun müvafiq nümunələrinin yaranması öz dövrü üçün labüd idi. Preskriptiv qrammatikaların yaranması ilə yeni bir mərhələyə qədəm qoyan ingilis dili qrammatikası əhəmiyyətli dərəcədə latın dilinin təsirindən çıxmışdır. Odur ki, yuxarıda adını qeyd etdiyimiz qrammatika əsərlərinin həm bu məqalədə olduğu kimi ingilis dili qrammatikalarının tarixi baxımından, həm də müxtəlif qrammatik aspektlərə görə şərh edilməsi böyük elmi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bain A. Higher English Grammar. London: Longmans, Greens and Co. - 1873. – 219p.
2. Brown G. The Grammar of English Grammars. New York: Samuel S.&William Wood. - 1851. -1028p.
3. Hickey R. Eighteenth century English. Ideology and change. – Cambridge: Cambridge University Press. - 2010. – XVIII+426p.
4. Lowth R. A short Introduction to English Grammar. Basil: Printed and fold by J.J.Journeisin. - 1762. – 183p.
5. Mason Ch.P. English Grammar. – Toronto: Adam Miller and Co. - 1858. – 300p.
6. Murray L. English Grammar. New York: Printed and sold by Collins and Perrins. - 1795. – 332p.
7. Priestley J. The Rudiments of English Grammar. London:Printed for J. And F.Rivington. - 1761. – 204p.
8. Rəcəbli Ö.Ö. Dilçilik tarixi. Bakı: Nurlan. - 2007. - 528 s.
9. Siddique H. Descriptive Grammar vs Prescriptive Grammar. – Islamabad. Allama Iqbal Open University. – 2006. – 8p.
10. Wang Z. An Analysis of the Development of Grammar in English Language. China: 2019 International Conference on Humanities, Cultures, Arts and Design. 2019. - 759-763 p.
11. https://www.zu.edu.jo/UploadFile/Library/E_Books/Files/LibraryFile_241156_32.pdf

Açar sözlər: preskriptiv qrammatika, morfologiya, sintaksis, nitq hissələri, cümlə, fraza.

Key words: prescriptive grammar, morphology, syntax, parts of speech, sentence, phrase.

Ключевые слова: прескриптивная грамматика, морфология, синтаксис, части речи, предложение, фраза.

PRESCRIPTIVE APPROACHES IN THE HISTORY OF ENGLISH GRAMMARS

(Summary)

One of the most important stages in the history of English grammar is the period when prescriptive grammars were written. The greatest significance of this period was that the English grammars written according to Latin were replaced with real English grammars. Thus, in previous grammars, the grammar of the English language was studied according to the Latin language. As a result, this misled everyone who studied English grammar. Therefore, the authors of prescriptive grammars created new grammars and saved English from becoming a remnant of Latin. The grammars of this period, unlike the previous ones, were written in English. In addition, these grammars of the English language were based on the linguistic materials of the real English language. While looking through these grammars, we realize that there are a number of differences and occasional misclassifications compared to modern English grammar, however we must emphasize that these descriptive grammars were very important according to the period in which they were created. Therefore, the study of prescriptive grammars must be included in all researches that examine the grammar of English from a historical point of view as one of the most widely used languages in the world.

ПРЕСКРИПТИВНЫЕ ПОДХОДЫ В ИСТОРИИ ГРАММАТИК АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

(Резюме)

Одним из важнейших этапов в истории английской грамматики является период написания предписывающих грамматик. Наибольшее значение этого периода заключалось в том, что английские грамматики, написанные на латыни, были заменены настоящими английскими грамматиками. Таким образом, в предыдущих грамматиках грамматика английского языка изучалась согласно латинскому языку. В результате это вело в заблуждение всех, кто изучал грамматику английского языка. Таким образом, авторы предписывающих грамматик создали новые грамматики и спасли английский язык от превращения в остаток латыни. Грамматика этого периода, в отличие от предыдущих, была написана на английском языке. Кроме того, эти грамматики английского языка были основаны на лингвистических материалах настоящего английского языка. Просматривая эти грамматики, мы понимаем, что существует ряд различий и случайных ошибок классификации по сравнению с современной английской грамматикой, однако мы должны подчеркнуть, что эти описательные грамматики были очень важны в зависимости от периода, в который они были созданы. Следовательно, изучение предписывающих грамматик должно быть включено во все исследования, которые исследуют грамматику английского языка с исторической точки зрения как одного из наиболее широко используемых языков в мире.

Рәyçи: Prof., f.ü.e.d. İ.M.Tahirov